

הביוגרפיה של סטלין בפעולה: יצירתו והשמדתו של הוועד היהודי האנטי-פשיסטי

Shimon Redlich, *War, Holocaust and Stalinism: A documented Study of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR* (Luxembourg: Harwood Academic Publishers, 1995), 504 pages

תיאודור פרידגוט

זה עשרים שנה שוקד שמעון רדליך על חקר "הוועד היהודי האנטי-פשיסטי". הוא פרסם מונוגרפיות ומאמרים על נושאים שונים הנוגעים לוועד, ובכך נחשב ללא ספק סמכות אקדמית בולטת בנושא זה. בעזרתם של חוקרים מיד-ושם כיועצים בתחום העריכה ובשיתוף פעולה עם מנהלי הארכיונים ההיסטוריים החשובים ביותר של הפדרציה הרוסית, הוציא עתה רדליך ספר חדש ומאיר עיניים. הוא בוחן את פעולותיה ויחסיה של הנהגת הוועד היהודי האנטי-פשיסטי (להלן: ויא"פ) עם גופים שונים בתוך ברית-המועצות ומעבר לגבולותיה, ובעיקר עם הדרגים הבכירים ביותר של המפלגה הקומוניסטית של ברית-המועצות. הניתוח האקדמי בספר זה נסמך על 181 תעודות ארכיוניות, המעניקות צבע רב הרבה יותר לסיפור המעשה משהיה אפשרי עד לפתיחת הארכיונים הסובייטיים בתקופת הפרסטרויקה של גורבצ'וב.

לטקסט ולמסמכים נוספו שפע הערות, ובמיוחד חומר ביוגרפי כמעט על כל אדם המוזכר בספר. בעוד שלרבות מאותן הערות ערך רב בשל הפרטים הכלולים בהן, הרי שיש כאלה התורמות מעט מאוד או שאינן מוסיפות מאומה לנאמר בגוף הטקסט, וניתן היה לוותר עליהן. יש גם מעידות, כגון ציון שמו הפרטי של אוסישקין כאברהם במקום מנחם (עמ' 33, הערה 34). נוסף לכך, עריכת הביוגרפיות לפי א"ב, או ציון במפתח (למשל באות שמנה) של מספר העמוד של הביוגרפיה, היו עשויים לשמש עזר רב לקורא.

ערכו של הספר אינו מצטמצם לפרטים ההיסטוריים המדויקים הכלולים במסמכים. הקווים הכלליים של עלייתו ונפילתו של ויא"פ שורטטו כבר על-ידי רדליך בספרו הקודם¹. בעוד שהיסטוריון וקורא רגיל המתעניין בנושא יפיקו סיפוק מידיעה מדויקת של התאריכים והנסיבות שבהם נספו שני מנהיגי הבונד הפולני, ויקטור אלטר והנריך ארליך (, Wiktor Alter, Henryk Erlich), בבתי-הסוהר הסובייטיים (ארליך התאבד ב- 14 במאי 1942 בכלא קויבישב - Kuibishev; אלטר הוצא להורג באותו הכלא ב- 17 בפברואר 1943), או של

¹ Shimon Redlich, *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR, 1941-1948* (Boulder: East European Quarterly, 1982).

סעיפי האישום המדויקים שבעטיים נעצרה והוגלתה פולינה ז'מ'צ'וז'ינה (Zhemchuzhina), אשתו היהודייה של חבר הפוליטבירו ושר החוץ של ברית-המועצות, מינואר 1949 עד ארבעה ימים לאחר מותו של סטלין במרס 1953 (תעמולה לאומנית אנטי-סובייטית), הרי אלה הם עניינים שוליים ביחס לגרעין הקשה של המדיניות הכרוכה בפעולותיו של הוועד ובגורלו. אולם הנושא המרכזי של המונוגרפיה משנת 1982 הוא השימוש שעשה המשטר הסובייטי במיעוטים לאומיים במאמץ לגייס תמיכה למלחמתו נגד גרמניה הנאצית, הן בתוך ברית-המועצות והן בזירה הבינלאומית. הנה כי כן, החיבור מ-1982 הוא למעשה מחקר של פן מסוים בפעולותיו של המשטר הפוליטי הסובייטי בתקופה של משבר. ואף על פי שכותרות של פרקים מסוימים מן החיבור הקודם חוזרות בספר החדש, ההדגשה היא כאן יותר על פעולותיו הפנימיות של ויא"פ והשפעת מעשיו בתוך המדינה ומחוצה לה על מעמדו בעיני הנהגת המפלגה הקומוניסטית.

כחלק מביצוע משותף של פרויקט זה פורסמה במוסקבה גרסה רוסית של הספר². שני הספרים נבדלים זה מזה אך במעט, אף כי שיטת העריכה שונה במידה רבה. בגרסה האנגלית מרוכזים המסמכים בסוף הספר, בעוד שהמהדורה המוסקבאית ממקמת אותם בסוף כל פרק הנוגע לעניין ומשלבת את ההערות של הפרק עם ההערות הנוגעות למסמכים. הגרסה הרוסית מונה 189 מסמכים ומציינת במספרים נפרדים כמה נושאים משניים המקובצים בגרסה האנגלית תחת אותו מספר. בהשוואת הנוסח הרוסי והאנגלי של המסמכים מספר סרבולים וליקויים בתרגום לאנגלית. ההבדלים הקטנים בטקסט עצמו באו כנראה בעקבות הצורך להסביר לקוראים ברוסית עניינים אשר יש להניח כי הם ידועים לקורא האנגלית. רק הבדל מהותי אחד במסמכים נמצא בין שתי הגרסאות. הגרסה הרוסית כוללת (פרק 2, חלק 3) מכתב מעניין לוויא"פ מרבי אברהם ביק (Bick) בשם הוועד של הלאנדסמנשפטים האוקראינים המסופחים ל"ועד היהודי לעזרת ברית-המועצות". הגרסה האנגלית רק מזכירה את המכתב ומביאה את תגובתם של ויא"פ ושל רשויות המפלגה הקומוניסטית.

הוויא"פ הוקם כמכשיר של התעמולה הסובייטית, והנימה הצורמת של האשמת הנאצים בשלב מוקדם בברבריות הולמת את הנוסח המסורתי של הודעות מסוג זה בימי מלחמה (טבח של תינוקות, אונס נשים, הצתות סיטוניות וביזה). אולם כאשר שוחררו השטחים על-ידי הצבא האדום המתקדם ב-1942 וב-1943, נודעה לחברי הוועד המציאות המזעזעת של השואה וגרמה לשינויים בתודעתם ובפעולותיהם. מנובמבר 1942, כאשר הממשלה הסובייטית הקימה את "הוועדה המיוחדת לחקר הפשעים שבוצעו על-ידי הכובשים הגרמנים הפשיסטים ועזריהם", זרם למשרדי ויא"פ מידע אותנטי מפורט. הוועדה ליקטה לבסוף רבע

² Evreiskii antifashistskii komitet v SSSR, 1941-48. Dokumentirovannaia istoriia (Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia, 1996)

מיליון עדויות על מעשי זוועה. שמונים אלף צילומי מיקרופילם מאוסף זה, המתעד פשעים נגד היהודים הסובייטים, מצויים עכשיו בארכיון יד-ושם בירושלים. לאלה נוספו לאחר זמן קצר עדויות של ניצולים ומכתבים מיוסורים שחוו על-ידי אלה ששבו לחורבות בתיהם לשעבר. קולונל (לימים גנרל) דוד דרגונסקי (Dragunsky) כתב:

...בעיר הולדתי הוציאו המפלצות הגרמניות הפשיסטיות להורג את כל משפחתי - בסך-הכל 74 בני משפחת דרגונסקי. אולם מה שהעציב אותי במיוחד היא העובדה שלא נותרו בכלל קברים. העצמות הזעירות של אחיותיי וילדיי פזורות על פני שדות. הבקר רומס אותן - במלה אחת, הכבוד האנושי היה למרמס (עמ' 231).

אולי מכאיבים עוד יותר היו סיפורי היהודים העקורים או החוזרים שנתקלו במקרים של אנטישמיות גלויה בשטחים המשוחררים. לחלק מהם, ובמיוחד - כפי שנראה להלן - לאיליה ארנבורג (Ehrenburg), היה זה הרגע שגרם לתמורה בתודעתו ולהופכו מ"אזרח סובייטי ממוצא יהודי" לפשוט יהודי. הזעם נגד מעשי הזוועה הנאציים היה מובן. הפולש הגרמני היה האויב. אולם ההתמודדות עם הגישה האנטישמית של פקידי הממשל הסובייטי ושל האזרחים העמיתים הביאה את היהודים הסובייטים לידי קונפליקט עם סביבתם.

נוסף לפרטים על ראשיתו של ויא"פ מתאר הספר תמונה חיה של פעולותיו הפנימיות, הן באופן כללי והן בהקשר מיוחד של מבצעים כגון הכנת הספר השחור. מלבד זאת מצויים ארבע פרקים חשובים מאוד המטפלים ביחסי הוועד עם ארבעה גופים שונים: היהודים הסובייטים; היהדות העולמית (ובמיוחד יהודי ארצות-הברית); היישוב היהודי בארץ-ישראל לפני ואחרי הקמת מדינת ישראל; ואחרון אחרון, אך ודאי לא פחות בחשיבותו - הרשויות הסובייטיות: משרד החוץ, הסובאינפורמבירו (Sovinformburo), ארגון התעמולה המסופח למשרד החוץ שבחסותו פעל ויא"פ), המדורים השונים של מזכירות המפלגה הקומוניסטית הסובייטית ולבסוף - הפוליטבירו ויוסף סטלין עצמו.

הדבר המאלף ביותר ביחס לכך היה, אולי, התהליך שבו יצר הוועד קשרים עם יהודי ברית-המועצות. אחת המשימות הראשונות של הוועד היהודי האנטי-פשיסטי היתה לגייס את היהדות הסובייטית לתמיכה פעילה במאמץ המלחמתי נגד הנאצים. אולם במהירות מדהימה החלו יחידים וקבוצות להתייחס לוועד כאל מרכז לענייני היהודים בכלל, ככתובת לתלונות ולהצעות של יהודים וכשתדלן מול השלטונות הסובייטיים למען אינטרסים יהודיים - מעין קומיסריאט יהודי שקם לתחייה מחדש. כמעט ודאי הוא שהתעצמותו של התהליך הזה היתה בה מגרעת שנוצלה על-ידי השלטונות כתירוץ לפירוקו של ויא"פ.

התפתחותו של תפקיד זה משתקפת בבירור במסמכים. קודם כולו אנו לומדים על התגובה היהודית לפעולותיו של הוועד והפניית בקשות ותלונות אליו. וכן, לקראת סיום המלחמה,

בסוף 1943 ובראשית 1944, אנו קוראים מסמכים המעידים על כך שוויא"פ אימץ למעשה את התפקידים החדשים שכמעט כפו עליו הפונים אליו. העובדה שהיהודים הסובייטים השרויים במצוקה פנו לוועד כמוסד יחיד שהיה באמת "שלהם" היא אולי טבעית. קבלת התפקיד החדש הזה על-ידי הוועד משקפת את אופיים של מיכאלס (Mikhoels), מארקיש (Markish) ומספר אישים אחרים מתחום התרבות: מאמינים תמימים אשר להטם המשיחי כמעט לסייע לאחיהם בשעת צרתם האפיל על הזהירות שהיו חייבים לנקוט כלקח משנות השלושים. במסמכים כלולות תלונות לוו"מ מולוטוב (Molotov) בתפקידו כסגן יושב ראש מועצת הקומיסרים העממיים על אפליה לרעה בהגשת סיוע לעקורים; או לחבר הפוליטבירו והקומיסר העממי לענייני פנים ל"פ בריה (Beria) בקשר לפעולות המכוונות נגד יהודים; פנייה למיכאיל קלינין (Kalinin), יושב ראש נשיאות הסובייט העליון של ברית-המועצות, בבקשה להתערב למען השגת שיכון בשביל חייל משוחרר חולה, שלחם בקו החזית; או בקשה לז'מ'צ'ז'ינה לדאוג למקום בשביל מבקר ספרות יהודי משותק בבית-חולים בקרמלין; ולבסוף תלונות בקשר לסירובן של הרשויות המקומיות ליטול על עצמן הנצחה של קהילות יהודיות שהושמדו.

החל בעניינים כלליים רציניים ביותר וכלה בדברים מיוחדים ופעוטים, הנהגת ויא"פ עסקה בכל אלה בחפץ-לב ונטלה על עצמה תפקידים שהיו עשויים להרחיב את תחום פעולתה הרחק מעבר למשימותיה המקוריות בתקופת המלחמה. המסמכים מצביעים על מקרה קלאסי של ארגון המחפש שדות פעולה חדשים כאשר משימתו המקורית אינה תקפה עוד. נמצאו בלא ספק כאלה, כגון מיכאלס וד"ר שימלוביץ' (Shimeliovich), אשר היו באמת מודאגים מאוד בשל המצב החמור שבו היו שרויים יהודים כה רבים לאחר המלחמה, אולם התביעות של מנהיגי ויא"פ להיות מעורבים ישירות בתחומים רבים כל-כך של קבלת החלטות ויישום של מדיניות ביחס לציבור היהודי נראות חורגות במידה רבה מעבר לדאגה הומניטרית פשוטה.

לא כל מנהיגי הוועד שמחו לתמורה זו. היו התראות שוויא"פ נכנס לתחומים שאינם מעניינו. אולם הרוב קיבל במרץ רב את התפקיד החדש של מגן הזכויות והאינטרסים של היהודים ונציג היהדות הסובייטית כלפי הקהילות היהודיות של "הדמוקרטיה החדשות" במזרח אירופה (עמ' 41-42). אימוץ התפקידים החדשים על-ידי הנהגת הוועד נוצל אחרי-כן על-ידי השלטונות הסובייטיים כאחד הנימוקים להטלת אשמות נגד ויא"פ ולחיסולו.

אולם אם ייצוג האינטרסים והקובלנות של היהודים הסובייטיים גרם לאי-נוחות למספר מנהיגים בוויא"פ, הרי התגובה הנלהבת של מאות ואלפים מיהודי ברית-המועצות להקמת מדינת ישראל גרמה לפאניקה של ממש. כפי שאמר זאת אחר-כך איציק פפר (Fefer):

מן הדין לומר שהיה קשה לנו באותם הימים כאשר הוכרזה הקמת מדינת ישראל. עמדנו פשוט בפני מתקפה. עשרות אנשים באו אלינו מדי יום ביומו. היה עלינו לעמוד כאן כל הזמן ולהסביר לאנשים בדיוק מהי מדינת ישראל וכיצד היא מצטיירת (מסמך 164, עמ' 408).

הגיעו מכתבים מכל רחבי ברית-המועצות, מאנשים פשוטים, מחברי מפלגה, מוותיקי מלחמה ואישי ציבור, כגון אלוף השח מיכאיל בוטוויניק (Botvinnik) והסופר איליה ארנבורג, אשר כתב שההכרזה על הולדתה של מדינת ישראל "לא נכתבה בדיו כי אם בדם" (עמ' 374), רמז להימנן הפרטיזנים היהודים. בשביל אלה הסבורים שהזכות היהודית של היהודים הסובייטים התעוררה רק אחרי מלחמת ששת-הימים ב-1967, מהווים המסמכים שפרסם כאן שמעון רדליך תיקון משכנע ובעל עוצמה. המכתבים כוללים דברי שבח להכרה הסובייטית במדינה היהודית החדשה, הצעות להושטת עזרה חומרית וצבאית לישראל והצהרות על נכונות להתנדב לצה"ל. לפי צו של "הרשויות הבכירות" אף אחד מן המכתבים הללו לא פורסם בעיתון הוועד אייניקייט בעריכת אפשטיין (Epshteyn), שהיה גם מזכיר הוויא"פ. שמותיהם וכתובותיהם של מחברי המכתבים הללו הועברו כסדר לשלטונות יחד עם תמצית תוכנם. הדבר נעשה על-ידי גריגורי חפץ, אשר היה - לפי רדליך - סוכן המודיעין הסובייטי בשנות השלושים, ושימש, יחד עם המשורר איציק פפר, יושב ראש התא של המפלגה הקומוניסטית בוויא"פ, (איננו יודעים אם מרצונו או בעקבות לחץ), עיניים ואוזניים למשטרת הביטחון בוועד. דוחות אלה נמסרו למיכאיל סוסלוב (Suslov), אז ראש המדור למדיניות חוץ בוועד המרכזי, מוסד בעל עוצמה רבה שההנהגה הייתה לו אוזן בכל העניינים המדיניים. רדליך גילה חוש חריף של אירוניה כשכלל במסמכים דיון בנשיאות ויא"פ, כיצד להגיב להתלהבותם של היהודים הסובייטים מישראל, שבו המודיע המשטרתי פפר מזהיר את חבריו: "עליכם להבין כי כל מה שידוע לנו ידוע גם לשלטונות, אשר ברשותם מידע מהימן על הכול". באותו דיון נתן הסופר לייב קוויטקו (Kvitko) פורקן לתסכולו על שאין ביכולתו לכתוב בגלוי שגולדה מאיר, השגרירה הראשונה של ישראל במוסקבה, היא "אשה צרת-אופקים ורק אנשים בורים מתייחסים אליה ביראת כבוד" (מסמך 164, עמ' 406).

המשבר אירע כאשר מכתב שהתיימר לייצג את יהודי ז'מרינקה (Zhmerinka) ונחתם על-ידי תשעה אנשים נשלח לפראבדה. בטענם שחמש מאות איש קראו את המכתב (ויש להניח כי אישרו את תוכנו), ביקשו מחברי המכתב מן הממשלה הסובייטית להתיר לכל היהודים מז'מרינקה "ללכת לארצנו... להקים שם מדינה יהודית דמוקרטית גדולה" (מסמך 152). נשיאות ויא"פ קיימה דיון נוקב כיצד לטפל בהפרה מביכה זו של הפטריוטיות הסובייטית. הוצע שהוועד ינהל "פעולת הסברה... לנוכח העובדה שהאנשים פשוט אינם מבינים את המצב... עלינו לא לזעוק, עלינו לדבר בין השיטין כדי שהדברים יובנו" (עמ' 402). פפר

מסכם: "אנו לא נכנס לוויכוח עם ז'מרינקה. עלינו... להזים את רעיונות הבוסר הרווחים בין אנשים מסוימים בקרב האוכלוסייה היהודית" (עמ' 404).

פן מעניין של פעולות ההנהגה של המפלגה הקומוניסטית נחשף במסמכים. מכתב מ- 18 במאי 1944 ממיכאלס (יו"ר הוויא"פ) ואפשטיין, המבקש את מולוטוב להשתדל למען יהודים נזקקים, הובא לתשומת-לבם של בריה, מאלנקוב וחרושצ'וב (Malenkov, Khrushchev) בצירוף בקשה לבדוק את נכונות התלונות, להכין הצעות לתיקון ולנקוט פעולות כאשר יתעורר הצורך בכך. ההנהגה הסובייטית לא התעלמה לחלוטין ממצוקת היהודים בשטחים ששחררו זה עתה. אולם מכתב שני למולוטוב באוקטובר הביא לתשובה בירוקרטית של המשרד העממי לביקורת, ה"מוכיח" שהיהודים הם מיעוט בעל זכויות-יתר בחלוקת הסיוע (מסמכים 46, 53).

לא כל העניינים הפוליטיים הוכרעו במוסדות המפלגה הקומוניסטית. הפרק על התפתחותו וגורלו של הספר השחור מגלה תככים ועוינות אישית, וכן הבדלים עמוקים בגישות הפוליטיות של האישים השונים בתוך ויא"פ. על הספר, שהוצע תחילה על-ידי אלברט איינשטיין, שלום אש ובנציון גולדברג לקראת סוף 1942, עברו שינויים רבים בדרך לגורלו המר. תחילה הוצע שיחשוף את פשעי הנאצים נגד היהודים ברחבי אירופה כולה (תכנית זו הושלמה במהירות, הספר פורסם באמריקה ונכלל בו חומר על היהדות הסובייטית שנשלח על-ידי הוועד), ואולם אחר-כך הוצע ביוזמת ויא"פ שהספר יעסוק רק בשואה שהתחוללה בשטח הסובייטי. לכאורה, המחלוקת העיקרית במערכת היתה אם הוא צריך לכלול רישום דוקומנטרי בלבד או גם עיבוד ספרותי של החומר העובדתי. אולם קריאת החומר המובא על-ידי רדליך בספר זה מצביעה על שתי נקודות אחרות הנראות כבעלות משקל מכריע ביותר בהחלטות הסופיות על הספר.

הנקודה הראשונה המובאת כאן היתה הוויכוח על הדגש שיש לשים על היהודים כיהודים. ואסילי גרוסמן, חבר המערכת, הציע להמעיט להשתמש במלה "יהודי" ולהחליפה במלה "אנשים". ארנבורג התנגד בתוקף והצהיר:

העניין הוא בכך שכאשר אדם מתאר מה אירע - שכל היהודים נאלצו לשאת סרט על הזרוע, שהם נלקחו לכיכר השוק או לגטו, אין הוא יכול לעשות כן מבלי לומר את המלה "יהודי". עניין אחר: כאשר מישהו מתאר את אודסה, הוא לא ישתמש במלה "יהודי" כל הזמן. הוא יכתוב זאת בדרכים אחרות. אבל במסמך המתאר דוגמאות אלה, החזרה על המלה "יהודי" ארבע או חמש פעמים היא בלתי-נמנעת. אם אתה אומר ש"האנשים" גורשו לגטו זה אינו נשמע אמיתי (תעודה 124, עמ' 353).

ארנבורג מופיע כאישיות שחלה בה למעשה תמורה בעקבות ייחודו ההיסטורי של הניסיון היהודי בשואה. בעוד שתמורה זו הוסתרה מן הציבור הרחב עד השנים האחרונות, הרי הוויכוח והמסמכים המובאים על-ידי פרופ' רדליך מוכיחים ששינוי זה חל עוד בשלב המוקדם של המלחמה. כאשר מאמריו של ארנבורג בעיתונות הכללית הצטיינו בשנאה עזה למה שהנאצים עוללו לאוכלוסייה הסובייטית באופן כללי, הופעותיו בדיונים של ויא"פ ובמערכת הספר השחור מצביעות על גאוותו ביהדותו ושאיפתו הלוהטת לחשוף את האנטישמיות, לא רק של הנאצים אלא גם של חלקים מן האוכלוסייה הסובייטית. בסופו של דבר, בעקבות התפטרותו של ארנבורג ממערכת הספר השחור, כאשר הוא נוכח לדעת שלא שיתפו אותו בכמה החלטות חשובות על תוכנו, הוקמה מועצת מערכת כ"כלב שמירה" על מנת להבטיח את הכשרות האידיאולוגית של הספר, שהתבטאה בהשמטת רמזים כלשהם למעשים אנטי-יהודיים מצד חלק כלשהו מן האוכלוסייה הסובייטית. כאן נולדה הגרסה הסובייטית שהנרצחים בבאבי-יאר ובמאה אתרים אחרים היו פשוט "אזרחים סובייטים, קורבנות הפשיזם".

אבל המאבק היהודי הפנימי בתחום הפוליטי לא נעצר בנקודה זו. אכן, ארנבורג מצוטט על-ידי אפשטיין מתוך יחס של זלזול כמי שאמר בעת דיון בוויא"פ, מיד לאחר סיום המלחמה, שתפקידו העיקרי של הוועד הוא להיאבק באנטישמיות בתוך ברית-המועצות (מסמך 167, עמ' 414). הציטוט הועבר מיד לראש מדור מדיניות החוץ של מזכירות הוועד המרכזי, מיכאיל סוסלוב, כדוגמה של סגנון שבו נכשל הוועד במשגה פוליטי ו"התגלה כשבוי בידי האידיאולוגיה הבורגנית הציונית האופיינית לכל היהודים בחוץ-לארץ".

סוסלוב, שהיה לימים לאידיאולוג ובעל מעמד בכיר בפוליטבירו, צירף את ההאשמות הללו לדוח שהוגש לכל צמרת ההנהגה של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית ולסטלין בכלל זה. סיכום הדוח של סוסלוב היה שמדורו הגיע למסקנה, כי המשך קיומו של ויא"פ "אינו רצוי ומזיק מבחינה פוליטית", והציג בפני ההנהגה טיוטה של "הצעה לחיסולו" (מסמך 170, עמ' 433). מכל פקידי הממשל שהדוחות שלהם מובאים במסמכים, מופיע סוסלוב כמתנגד העיקש ביותר לכל תפקיד משמעותי שיימסר לוויא"פ בברית-המועצות לאחר המלחמה. שוב ושוב הוא טוען ש"לא מומלץ" שהוועד ישתתף בפעילויות המוצעות - ועידות בינלאומיות, חילופי משלחות או אפילו ביקורים בוועדים קומוניסטיים יהודיים במדינות מזרח אירופה.

סוסלוב היה כנראה דמות בעלת עוצמה גדולה מכדי שאפשר יהיה להתדיין איתו, אך לא כך היה מקרה מ' שצ'רבאקוב (Shcherbakov), מנהל המדור הפרסונאלי של הוועד המרכזי (אין לבלבל אותו עם א"ס שצ'רבאקוב, שהיה ראש המינהל הפוליטי המרכזי של הצבא-האדום ואחר-כך סגן שר ההגנה, אשר מותו ב-1945 יוחס לטיפול רפואי זדוני ב"קשר הרופאים" ב-1953). שצ'רבאקוב שלח ביקורת הרסנית על הספרות והעיתונות ביידיש והאשים אותן שהן נגועות ב"נטיות לאומניות ודתיות מיסטיות", וכן שהן מביעות עמדות

פוליטיות שגויות בבעיית פלשתינה ו"דעה קדומה שאין להבינה נגד בירובידג'אן הסובייטית, שימוש בשמו של מקסים גורקי (Gorky) כדי להצדיק אידיאולוגיה זרה ויותר מזה". התזכיר שלו הסתיים בהמלצה שמזכירות הוועד המרכזי תערוך דיון על מקומה של ספרות יידיש בברית-המועצות (מסמך 168). אנדריי ז'דאנוב (Zhdanov), הסמכות העליונה של המפלגה הקומוניסטית בענייני תרבות באותו הזמן, תבע חוות-דעת על התזכיר מגיאורגי אלכסנדרוב (Aleksandrov), מנהל מדור התעמולה. אלכסנדרוב השיב ש"כמה מן הטענות שהובאו במכתבו של החבר שצ'רבאקוב נבדקו ונמצא שאין להן יסוד" (תעודה 164, עמ' 424). טענות אחרות הוגדרו פשוט כ"לא תואמות את המציאות" או "לא נכונות". ההאשמות של שצ'רבאקוב הופרכו אחת לאחת באופן מפורט ותשובתו של אלכסנדרוב מסתיימת במסקנה שכל בחינה של שאלת ספרות היידיש יש לראותה כרגע כבלתי מומלצת. עמדתו של אלכסנדרוב ראויה לציון מיוחד משום שהיא מופיעה בזמן שסוסלוב כבר הציע "לחסל" את ויא"פ, אשר רבים מפעיליו היו אותם סופרים שהותקפו על-ידי שצ'רבאקוב.

סימנים ברורים לחיסולו של ויא"פ ניכרו כבר בשלהי 1946, ורדליך כותב כי המשפט הראשון נגד פעילי הוועד תוכנן תחילה לשנת 1950. אולם חלה דחייה זמנית משום שחלק מן הנחקרים סירבו להודות באשמה, ביניהם ד"ר שימלוביץ' ופולינה ז'מצ'וז'ינה, בעוד שפרץ מארקיש, פרופ' לנה שטרן ואחרים חזרו בהם מן ההודאות שנמסרו קודם. נוסף על כך, יש להניח שסטלין צריך היה לטבוח כבשים שמנות יותר - "פרשת לנינגרד", שבה עסק מאלנקוב והרס את הבסיס המקומי של יריבו המנוח ז'דאנוב; טיהור במשרד לביטחון המדינה, שכלל את השר ו"ס אבאקומוב (Abakumov), לפניו משרתו הנאמן של סטלין; וייתכן שעוד כמה עניינים אחרים.

אך הדחייה היתה קצרת-מועד. על אף כל מה שפורסם על רשעות משטרו של סטלין, ניצב הקורא המום לנוכח התיאור של סטלין הפוקד על השר החדש שלו לבטחון המדינה, מ"ד ריומין (Ryumin) להמציא (תרתי משמע) ראיות על פעולות ספציפיות של ריגול, שבוצעו כביכול על-ידי הנהגת ויא"פ. ריומין, אשר השיג את משרתו על-ידי הוקעת קודמו בתפקיד, נענה ברצון ובאביב 1952 מסר לסטלין ארבעים ושניים כרכים של "ראיות" שהפוליטבירו היה צריך לסקור ולאשר. בעת המשפט לא זו בלבד שפפר הודה באשמתו, אלא גם שימש עד מטעם התביעה. הנאשמים האחרים כפרו לחלוטין או חלקית באשמתם. שימלוביץ', שטרן וכן הפעיל הבולשביקי הוותיק לוזובסקי (Lozovsky) יצאו למתקפה, וגיננו הן את המשפט והן את החקירה, שכללה התנהגות אנטישמית פרועה מצד החוקרים. אולם הסיום היה מוכתב מראש, ומחאות הנתבעים משמשות רק כדי לפאר את דימוים ההיסטוריים. כולם להוציא את לנה שטרן נידונו למוות, כאשר הפוליטבירו אישר את גזר-הדין שהומלץ על-ידי המשרד לבטחון המדינה עוד לפני פתיחת המשפט. לבד מסירובם העקשני של הנאשמים להיכנע, הסטייה היחידה מהתסריט שהוכן מראש היתה תביעתו של יושב-ראש הקולגיום הצבאי

שבפניו התנהל המשפט, לוטננט-גנרל צ'פצוב (Cheptsov), להחזיר את התיק לשלטונות לשם השלמת החקירה בגלל "אי-התאמות בין החקירה והתיעוד" (עמ' 154). בקשתו, שרדליך אינו יודע אם לייחסה ליושרו, לפורמליזם משפטי או פשוט לתמימותו, נדחתה. למרות זאת הוא פנה אחר-כך למאלנקוב, שדחה בגסות את תביעתו, ולבסוף פנה לסטלין בבקשת חנינה ומסר לו גם עתירה של לוזובסקי. ברור שפעולות אלה הן מעבר לתמימות ולפורמליזם והן מגיחות כתם אור זוהר של הומניזם כן על הזירה אשר שלטו בה בדרך-כלל השחתת מידות-אנוש ושנאה.

התמונה המצטיירת של פעילות המנגנון של סטלין ברורה ואכזרית. אף על פי כן הטקסט והמסמכים מעלים כמה שאלות יסוד, אשר ייתכן שאין להן מענה. למה להוציא להורג את אלטר לאחר שלוש שנות מאסר? למה לרצוח את מיכאלס ולשם מה לביים הסוואה כה מושלמת? ואם הוצאה להורג של כל פעילי ויא"פ נחשבה כורח, מדוע לחוס על לנה שטרן? האופי השרירותי של הטרור הסטליניסטי, העולה כה ברור מדפי הספר הזה, היה תמיד אחד האלמנטים המזעזעים ביותר והבלתי ניתנים להסבר.

הודות להתמדתו השקדנית של רדליך יש בידינו עכשיו תמונה חיה ושלמה של פעולות הוועד היהודי האנטי-פשיסטי ויחסיו עם השלטונות הסובייטיים. האם לא יהיה ראוי להציע שהוא ימשיך במפעלו ויפרסם את החומר הארכיוני הרלבנטי של הקונגרס היהודי העולמי, של ממשלות ארצות-הברית ובריטניה ושל ארגונים ציבוריים וממשלתיים אחרים שהיה להם קשר ומגע עם פעולותיו של ויא"פ.